

TOBOZ ÉS DOBOZ

KÉT VITATOTT EREDETŰ SZAVUNK*

KÁROLY LÁSZLÓ

1. Bevezetés

Toboz 'elfásodott tengelyű termős virágzat, illetőleg ebből fejlődött pikkelyes termés' (ÉKsz. 1381a) szavunkról számos kisebb-nagyobb cikk, etimológiai javaslat látott napvilágot (vö. Budenz 1867: 415; Czuczor–Fogarasi 1862–1874: 335; Szilasi 1899: 148; Báthy 1939: 158; Bárczi 1941: 311b; Grétsy 1962: 143–5; Hadrovics 1965: 57–60; TESz. 3: 930; EWUng. 6: 1523b–1524a; az egyes magyarázatok részletes ismertetését l. alább a 3. pontban), ugyanakkor a kérdés a mai napig nem tekinthető megnyugtatóan lezártnak. A TESz. (3: 930) azt az elképzelést fogadja el, amely szerint *toboz* szavunk „valószínűleg szóhasadás eredménye: a *doboz* szótól különült el”. A *doboz* szóval kapcsolatban (1: 651b–652a) viszont arról olvashatunk – két másik, lehetségesnek vélt magyarázat mellett –, hogy „a *toboz*-nak hangalakilag és jelentésbelileg elkülönült párja. A két szó közös előzményének eredete ismeretlen, jelentésfejlődése tisztázatlan. Esetleg 'fenyőszurok' → 'fenyőszuroktartó edény' fejlődés történetét; ebből egyrészt a *doboz* alakhoz társult 'edény, doboz', másrészt a *toboz* alakhoz társult 'toboz' jelentés jött volna létre. E magyarázat kiindulópontját azonban az adatok nem eléggé támogatják.”

Az etimológia előtt tornyosuló problémákat elsősorban az okozza, hogy a nyelvtörténeti adatok értelmezése, szétválasztása, illetve a mai adatokkal való egybevetése rendkívül nehéz. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a *toboz* szó kapcsán csak akkor tudna előrébb jutni a kutatás, ha a *doboz* szóval való kapcsolatát – legyen az akár a közös etimon, vagy csupán a hasonló hangalak eredménye – sikerülne kielégítő módon tisztázni.

Jelen cikkben megpróbálom összefoglalni a korábbi szakirodalom eredményeit, kiemelve az egyes magyarázatok fontos megállapításait és megoldatlanul hagyott problémáit. Majd részletesen ismertetek egy új etimológiai javaslatot, mely a szó előzményét a török nyelvekben – tágabb keretek közé helyezve, az altaji nyelvekben – véli felfedezni.

* Jelen írás az MTA–SzTE Turkológiai Kutatócsoportjának műhelyében, a Magyar Tudományos Akadémia Támogatott Kutatóhelyek Irodájának támogatásával készült.

2. A nyelvtörténeti adatok

A rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti adatokat jelentéstani csoportokba osztva ismertetem:

1. 'doboz, ládácska (tömjén, gyanta tárolására)'

1528: „xxxvij vasculi vulgari *tobos* cum pice” (GyulaOklt. 131), XVI. század első fele: „Acerra: arcula, inquam thus reponi solet, quod dijs sacrificatur: Thómyen tartho ladachka, auagy *thobosz*” (GyöngySzt. 235), 1560–1570: „Minden faluból tartoznak egy *toboz* fenyű viasszal” (Szamota 1894: 164), 1565: „az edenieket tegietec az fzekeer oldalan valo *koboz*ba es ladaba” (Hadrovics 1965: 58; Melius „Az két Sámuel...” című Biblia-fordításából),¹ 1578: „Toboz: [capsa; schachtel]. Tómién tartó ládácska auagy *toboz*: acerra. C.² Az főnnyűnec a gummia, az kit az főnnyű *toboz*ban arulnac egy kis temiénnel az okádást meg állattya” (NySz 692; Melius Herbáriumából), „Az főnnyűnek az gumija a rexnix, azaz amaz, kit az főnnyű*toboz*ban árulnak, egy kis temjénnel, tyikmonyfejérrrel az okádást megállítja, hasat megállat” (Herb 9–10), „Az főnnyűszurok, aki az *toboz*ban, az tyikmonyfejérrrel együtt öszvetörve, a vak szemre kötve, az orrod vérét megállatja” (Herb 10), 1627: „Fel *toboz* feneo viaz, edi nagi eoregh tabla viaz ki lehet egi” (CsákyOklt. 661)

2. 'tarsoly, táska'

1627: „Egi viz hordo temleö, egi beör *toboz* nil tarto” (CsákyOklt. 662)

További öt előfordulása van még a szónak a XVI–XVII. századi nyelvemlékes anyagban. Ezeket a szakirodalomban 'fenyőgyanta, fenyőszurok' jelentésben szokták értelmezni:

1554: „Gumi pinorum *Tobos* sive zwrok 260” (GyulaOklt. 239), „*Thobos* 400” (GyulaOklt. 240), 1573: „picis *thoboz* vocatae pro lampadibus 122” (Tabakos 1909: 281), 1616: „Az várnak urbáriumma megmutatja mennyi olaj, vaj, méz, túró, *fenyőtoboz* és egyéb jövedelem mi vagyon” (Ö. 1897: 515), 1627: „*fenyő tobozok* egy hordóval, és *fenyőtoboz* átlaggal 3” (Tabakos 1909: 281).

Ugyanakkor problematikus voltak – melyre Hadrovics (1965: 58–9) már rámutatott – teljesen nyilvánvaló: a szó három helyen számnevekkel együtt fordul elő, így a *toboz* szó ezekben az esetekben nem jelentheti magát a 'fenyőgyantát'. Egy helyen többesszámban áll, ahol szintén nem valószínű a 'fenyőgyanta' jelentés. Hadrovics (i. h.) arra gondol, hogy a kérdéses szerkezetekben a *toboz* mértékegységként (egy

¹ Hadrovics (1965: 58) helyesen mutatja ki, hogy az idézett adat nem zeneszerszámmra, hanem dobozra, ládára utal. Ezt támasztják alá Báthy (1939: 158) nyelvjárási *koboz*, *kubuc* adatai is.

² A szövegben megbúvó „C.” rövidítés Calepinus (1558) híres latin szótárára utal.

bizonyos mennyiségű fenyőgyanta), vagy fenyőgyantával teli tárolóedényként (doboz, láda, tartó) értelmezhető.

Röviden szólnunk kell még néhány, a fenti szóbokorral csak nagy fenntartások mellett egybevezethető, de alakilag mégis szoros egyezést mutató tulajdonnévi adatról:

1075: *Doboz* (Györffy 1963: 505);³ 1138/1329: In *Doboz* funt. (Szabó 1936: 204); 1211: Hii sunt ioubagionus *Tubus* Dolus Beke Gentus Horgus Opus (Oklsz. 995); 1372: Andrea dicto *Toboz* (Oklsz. 995); 1476: Bartholomeum *Thoboz* (Oklsz. 995); 1493: Andreas *Thoboz* (Oklsz. 995)

3. A korábbi etimológiai kísérletek

Budenz (1867: 415) magyar és finn-ugor szóegyezésekkel foglalkozó cikkében összeveti a *toboz* szót egy finnországi lapp nyelvjárásból származó *dieppe* 'fenyűfák gyümölcse' alakkal. Elképzelése elsősorban hangtani és alaktani okok miatt elfogadhatatlan. Ez a megfejtési kísérlet annyira feledésbe merült, hogy az ide vonatkozó későbbi irodalomban – beleértve a TESz.-t is – említés nélkül maradt.

Czuczor – Fogarasi A magyar nyelv szótára 6. kötetében (335, 332) foglalkozik a szóval, ahol leírják, hogy a *toboz* egy önmagában ki nem mutatható *tob* 'dudoros, puffadt' jelentésű töre vezethető vissza. Az elképzelés legnagyobb hibája, hogy a *tob* szó létezésének bizonyítására felhasználják magát a *toboz* szót is – a *doboz*-zal össze-függő *toboz* főnévvel és az ide nem tartozó *tobzódik* igével együtt.

Szilasi (1899: 148) elfogadhatatlan megfejtési kísérletében a *toboz* szót a török *topuz* 'tömszi, vastag ember' jelentésű szóval kapcsolja össze.

Báthy (1939: 158) a *doboz* szó kapcsán írott jegyzetében arra a véleményre jut, hogy „a *toboz* a *doboz*, ez meg egy korábbi *dobosz* származéka” és a szó eredeti etimológikus jelentése 'puffadt' lehetett, melyre a magyar nyelvjárási anyagból kimutatható 'gyékényből, szalmából font tojástartó kosár' jelentésből következhet. Magyarozatában a nyelvtörténeti anyag tanúságát teljesen figyelmen kívül hagyja.

Grétsy szóhasadással foglalkozó monográfiájában (1962: 143–5) részletesen elemzi a *toboz* és *doboz* szavaink közötti kapcsolatot. A fentebb röviden már tárgyalt öt, nehezen értelmezhető XVI–XVII. századi alakot Grétsy 'fenyőgyanta' jelentésben hozza, és ezek alapján megállapítja, hogy az eredeti jelentés csakis ez lehetett, melyből a 'fenyőszurok-tartó edény vagy ládikó' (eddig Bárczival (1941: 311b) megegyező módon), majd 'valaminek a tartására szolgáló edény, kosár' és 'fenyőtoboz' egyértelműen levezethető; a szóhasadás a XVIII. század környékén mehetett végbe, amikor megjelennek a 'doboz' jelentésű *d*-s alakok. Elképzelésének több hibája is van: egy-

³ Először a garamszentbenedeki monostor alapítólevelében fordul elő. Az Árpád-kori oklevelek legújabb kritikai kiadásában *Duboz* alakban (...in villa, que vocatur *Duboz*...) szerepel (DHA 73/II., 218,5). Kiss (1988 1: 377) véleménye szerint ez a helynév valószínűleg a *dob* főnévből képzett *dobasz* 'tele, duzadt' melléknévvel hozható kapcsolatba.

részt, a 'fenyőgyanta' jelentés csak nagy nehézségek árán mutatható ki a nyelvemlékes anyagból. Másrészt, a jelentéstani változás második lépése, amely során a 'fenyőszurok-tartó edény'-ből kialakulhatott a 'fenyőtoboz' jelentés, komoly problémákkal terhelt, hiszen a toboznak nem az a jellemző tulajdonsága, hogy nagy a gyantatartalma; a gyantát legtöbb esetben a fa törzséből nyerik. Továbbá, Hadrovics (1965: 59) kifogásolja azt is, hogy az eredetinek tartott 'fenyőszurok' jelentés egyáltalán nem mutatható ki a mai nyelvjárási anyagból.

Hadrovics (1965: 57–60) részletesen vizsgálja a szó történetét. Grétsyvel szemben – éppen a négy vitás adat értelmezési problémája kapcsán – arra a megállapításra jut, hogy a *toboz* eredeti jelentése nem lehetett 'fenyőgyanta', az csupán érintkezésen alapuló névátvitel eredménye az elsődlegesnek gondolt 'tartó, táska' jelentésből. A szót ezek után összeveti az alábbi szláv adatokkal: *tobolec* 'bőrtarisznya, amelyben vmit a vállon visznek', *tobolica* 'bőrzacskó', *tobulja* 'kis tarisznya' (bolgár), *tòbolac* 'der lederne Beutel, Schnurbeutel (aus einem Stücke), crumena; mindenféle zacskó, tarsoly' (szerb-horvát), *tobólec* 'Köcher des Mähers; Tornister, Beutel' (szlovén), *tobola, tobole* 'Tasche, Säckel, Schnappsack' (cseh), *tobola* 'Tornister, Hirtentasche, Reisetasche' (lengyel), *tobolecz* 'tarsoly, táska' (órosz) és *tabilka, tobilka, tabivka, tobivka* 'tarisznya, tarsoly' (ukrán).⁴ Etimológiai javaslata súlyos hangtani problémákkal van terhelve, melyet még maga Hadrovics is hangsúlyoz magyarázatában. Annak ellenére, hogy Hadrovics ezen elképzelése – a *doboz* szó kapcsán – jelentéstani szempontból megnyugtatónak tűnik, a hangtani nehézségek miatt a kevésbé valószínű megfelelések kategóriájában kell tartanunk.

A TESz (1: 651b–652a és 3: 930) összefoglalja a korábbi etimológiai magyarázatokat és a két szót nyelvünk bizonytalan, vitatott eredetű elemei közé sorolja.

4. A lehetséges török (altaji) párhuzam

Ahogy fentebb már említettem, a magyar *toboz* szó etimóját a török nyelvekben vélem felfedezni. Az ide vonható adatok a következők:

ÓT *tovurčuq* 'Knospe' (DKPAM 8v16)

KT *tomurjuq* 'çiçek koncası [virág bimbója]' (El-idrâk)

MT *tubirčik* 'šiška (napr. sosnovaja); dial. probka, zatyčka, vtulka' (tat), *tubirsik* 'šiška' : *širši tubirsigi* 'elovaja šiška', *yerek tubirsigi* 'ol'hovaja šiška' (bask), *tubirsiq* 'šiška sosny, eli' (szibtat), *toburčak* : *karagaydin toburčagi* 'elovye šiški' (kirg), *tomurcuk* 'bud (on a plant)' (tt), *tomrujaq* 'butončik na derevě, glaz" na vinogradnoj lože' (ttR), *domurcuk* id. (ttD), *tobirčik* 'šiška (sosnovaja)' (altV);

⁴ A szó igen ősinek tűnik a szláv nyelvekben, de nem rendelkezik meggyőző etimológiai magyarázattal, vö. Fasmer 4: 67.

tompur 'bot. uzel; zavjaz'; *šiška*' (kmk), *tomruk* 'bud (on a plant)' (tt), *tōmruk* 'buton; zavjaz' (ploda); *anat. jačnik*' (gag), *torum* 'kedrovaja šiška' (sórR), *toboĝo* 'kedrovaja šiška' (telR), *tobō* 'kedrovaja šiška' (altR)

A felsorolt adatok alapján egy eredeti **tob(V)*⁵ bázisra lehet következtetni;⁶ a különböző képzett származékok közül a leginkább elterjedt – és számunkra a legfontosabb – forma a *toburČuq/toburČaq*, mely egybevethető az alábbi mongol adatokkal:

toĝurčag, *toĝurčug* 'serdečko cvětka, cvětočnaja čašečka; blagovonnye cvětki s" dereva mimusops elengi, u potrebljaemye dlja ukrašeniya golovy; volosy, sobrannye čubom"; golovnoj ubor", pričeska' (ir-mong), *toĝurčag*, *toĝurčug* 'bud or calyx of a flower; hair tied together on the top of the head, coiffure; cone of a coniferous tree; the button on top of a small cone-shaped hat; small cap with a button on top' (ir-mongL),⁷ *tōrcog* 'virágkehely; kerek süveg' (halh), *tōrtšok* 'petit bounet sans bord retroussé et à bouton au sommet; anciennement ce mot désignait le chapeau de cérémonie appelé à présent Duguī malaga' (ord), *tōrsog* : *seseĝey tōrsog* 'venčik u cvetka' (bur), *tōrtsog* 'eine Mütze (von Weibern und weltlichen getragen); Blumenkelch, Mitte der Blume, der Kranz, Kreis der Blume', *tōrčog* 'pinecone' (ojr)⁸

A török *b/p* : mongol *G* megfelelés bemutatása során a két szócsoport közötti lehetséges kapcsolatra már Poppe (1960: 47, 48) felhívta a figyelmet, és arra a megálapításra jut, hogy a mongol *toĝorčag* egy (**towārčag* <) **topārčag* alakra megy vissza. Ez az elképzelés annyiban szorul módosításra, hogy a végső alakban nem rekonst-

⁵ Annak eldöntése, hogy a bázis igei vagy névszói volt-e, illetve, hogy számolnunk kell-e tövégi magánhangzóval, igen nehéz. Starostin (2003: 1449) részletes indoklás nélkül ugyan, de egy **tobur*- igei bázist vesz fel a török adatok számára; ez az alak azonban semmiképpen sem tekinthető elsődleges tónak.

⁶ Az egyes alakok morfológiai szempontból nehezen értékelhetők, illetve a jelen cikk szempontjából nem mutatnak különösebb fontosságot, így azok hosszas elemzésétől most eltekintünk. Ugyanakkor rövid említést érdemel Tatarincev (2002: 173) elképzelése – világos állásfoglalása miatt –, mely szerint a tövégi *+čVk* egy deminutív funkcióban álló képző; állítását nem igazolja példákkal, így annak elfogadása további összehasonlító vizsgálatokat igényel.

⁷ Kara (1998: 445a) mongol–magyar szótárában, helyesen, *toĝorčag* alakban adja meg az irodalmi mongol formát.

⁸ A mongol szó kimutatható több török nyelvből/nyelvemlékből is: *toĝurčug* 'pousse, rejeton' (Li-gei 1966: 266), *toĝurčug* 'Knospe' (BT 13 5, 20; Erdal (1991: 357) felveti a török *twĝur*- 'to born' igével való kapcsolatának lehetőségét, de elképzelése nem tűnik helytállónak); *tōrčik* 'šiška kedrovaja; elevaja i pihtovaja' (altV), *tōrčiq* 'šiška kedrovaja' (telR), *tōrčiq* 'elovaja šiška' (kmdR); *tōrčina* 'elovaja ili pihtovaja šiška' (altR), *tōrčiq* 'šiška kedrovaja, elovaja šiška' (lebR); *tōruk* 'kedrovaja šiška; oreh' (tuv), *tōruq* 'bot. šiška hvojnij derev'ev (*krome kedra*)' (tof); *tuorax*, *tuorāx* 'šiška drevesnaja (sosnovaja, elovaja i proč.); počka (u rasteinija); kolos'; zerno, sēmja; girja; vsjakaja meloč" (j).

ruálható szóbelseji *-p-, mivel erre a török adatok semmi okot nem szolgáltatnak.⁹ Poppe további példái a következők: mongol *gağursu(n)* 'kalász' ~ török *qawuz* 'pelyva (kölesé)' és mongol *küger* 'boldog; dicsekvő' ~ török *küwüz* 'id.'

Mongol oldalon a kép sokkal egységesebb és kiinduló alakként egy *toğurčVğ* formával számolhatunk. A szó eredeti jelentése 'rügy, bimbó, toboz' lehetett, az alaki hasonlóság miatt létrejött 'fejtetőn kontyba kötött haj, toboz alakú sapka csúcsa stb.' jelentések másodlagos fejlemények.

A török és mongol adatok egybevetése viszonylag problémamentesnek tűnik, ugyanakkor találunk néhány olyan adatot, amely nehezen magyarázható: a nyugati-mongol *toborčoq* 'pinecone' (ojr) és *towrtsDG* 'Eicheln; Zapfen der Fichte' (kalm) egyértelműen a -b-s alakra vezethetők vissza. Így felmerül a kérdés, hogy ezek az adatok eredetiek-e vagy jövevények valamely török nyelvből (itt elsősorban szibériai tatár nyelvjárásokra gondolhatunk). Úgy tűnik, sokkal inkább az utóbbi lehetőségnek van létjogosultsága. Bonyolultabb kérdés a tuvai *dovurzak*¹⁰ 'tjubetejka' és a tofalár *dürzak* 'sapka' esete. A két szó elsősorban jelentéstani okok miatt tekinthető mongol jövevénynek, ugyanakkor nem találunk olyan átadó mongol nyelvet, melyből a szóbelseji -b-t ki lehetne mutatni. Esetleges munkahipotézisként feltehetünk egy labiális környezetben lezajló *UğU > UγU > UβU/UvU > Ū* hangváltozási sort a tuvai és tofalár szavak esetében.

A fent ismertetett adatok alapján számolhatunk egy török *toburčVq*, mongol *toğurčVğ* szó párral 'toboz, rügy' jelentésben.¹¹

5. magyar *toboz* : török *toburčuoq*

Elsőként arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy miként függhet össze a török *toburčuoq* a magyar *toboz*-zal, hiszen nyilvánvaló, hogy a szóvégi *očuq* szegmens

⁹ Habár a török **top(V)°*-féle 'toboz' alakok bizonyos mértékű keveredést mutatnak a **top(V)°* bázisra visszavezethető 'kerek, gömbölyű' jelentésű szó hasonló hangalakú származékaival, két többé-kevésbé világosan elkülöníthető szócsaládról van szó, vö. 17. lábjegyzet. Poppe ezeket az adatokat együtt kezeli és valószínűleg ezért gondolt egy eredeti **p*-re. A bizonytalanságot növeli, hogy számos hasonló esetben szintén nagyon nehéz biztos állást foglalni az eredeti labiális minőségének kérdésében. A török *qobuz/qopuz* 'húros hangszer' kapcsán például Róna-Tas (1970: 601–2) hosszasan vázolja azokat a tényeket, amelyek nehezítik a probléma megoldását.

¹⁰ További két alakot találunk még Tatarincev (2002: 172) etimológiai szótárában: *dogurzak*, *dörzak*.

¹¹ Starostin (2003: 1449–1450) tovább bővíti az ide vonható adatok körét: 1. **tube*-alakra visszavezethető 'fruit, berry, blue-berry' jelentésű tunguz szavak (pl. mandzsu *tubixe* 'fruit') és 2. **tumpu* 'grain' bázisra mutató japán szavak (pl. ójapán *tupti*). Ezek alapján egy ősi altaji **t'obü* (~ -p-, -i) alakot rekonstruálnak 'fruit, cone' jelentésben. Ezen összefüggések értékelése túlfeszítené a cikk kereteit, illetve az alábbi súlyos kérdések megválaszolását tenné szükségessé: az altaji (török, mongol, tunguz) nyelvek genetikai összetartozása igazolható-e? A japán (és a koreai) részét képezi-e az altaji nyelvcsaládnak? Az altaji nyelvek összehasonlító vizsgálata – véleményem szerint – jelenleg nem áll azon a szinten, hogy ezekre a kérdésekre egyértelmű választ adjunk.

közvetlenül nem egyeztethető egy magyar °z-vel. Az ún. „belső” rotacizmusnak nevezett jelenség segítségével török oldalon feltehetünk olyan – ki nem mutatható, de biztonsággal rekonstruálható – származékokat a **tob(V)*° bázisból, melyek már közelebb visznek a megoldáshoz. Egy **toboz/tobuz* alak létezését számos analóg példa támasztja alá: a török nyelvekben igen gyakorinak mondható az a jelenség, amikor egy szóvégi °z áll szemben egy °rCVC¹² szegmással: pl. a jól ismert török *toquz* ’kilenc’ számnév mellett létezik egy *toqurčün*¹³ ’kilenc bábuval játszott társasjáték’ jelentésű szó; a *bogVz* ’torok’ párja a *bogVrdaq* id.; a *qobuz/qopuz* ’húros hangszer’ – a magyar *koboz* ’id.’ etimonja – összevethető a *kōrok* ’dudka’ (telR), *kōbrak* ’dudka i rastienie; iz” kotorago ee dēlajut” (szagR, kojbrR, kacsR, sōrR, kmdR), *kobirğay* ’dudka’ (sōrR), *komirğay* ’rastienie s” pustym” steblem”; dudka’ (altR, telR), *xobrax* ’dudka’ (hak), *komurgay* ’dudka, duda’ (alt) alakokkal.¹⁴ Annak ellenére, hogy a belső török rekonstrukciók és az altaji nyelvrokonság kérdésének egyik kulcsfontosságú jelenségéről van szó, a megfelelés, és ezzel összefüggésben az *r ~ z* ingadozás okának pontos magyarázata a mai napig várat magára.

Az analóg példák alapján rekonstruált török **tobwz* ’toboz, rügy’ szó már mind hangtani, mind alaktani szempontból megfelelő párhuzama lehet a magyar *toboz* szónak.¹⁵ A szó átvételének időpontját igen nehéz meghatározni. Ugyanakkor, a szóvégi -z megőrződése miatt joggal gondolhatunk arra, hogy a honfoglalás utáni időszakból, valamely kipcak típusú nyelvből származik a szó.¹⁶ Ezt látszik erősíteni az a tény is, hogy nyelvelmékes adatok csak viszonylag kései forrásokból mutathatók ki.

¹² Egyéb megfelelésekkel is számolhatunk: °Vz ~ °Vr, °Vz ~ °VrV, °Vz ~ °VrVC, °Vz ~ °VrC. A turkológiai szakirodalomban számos helyen foglalkoztak a kérdéssel, vö. pl. Vásáry 1993: 121, aki összegyűjtött néhány közsímet például: *qiz* ’lány’ ~ *qirqin*, *qirmaq* ’lány szolgál’, *sāmiž* ’kővér’ ~ *sāmri-* ’kővér(nek lenni)’, *köz* ’szem’ ~ *kör-* ’néz’, *köküz* ’mellkas’ ~ *kökräk* id., aor. -r ~ neg. aor. -mAz, +sXz ~ +sIra-.

¹³ Vö. KT *toqurčün* ’šatranca benzer bir nevi oyun [a sakkhhoz hasonló játék]’ (AH 33), *toqurjün* ’buğday demetleri yığımı, çeç [buzakéve, halomba rakott, kiostált gabona]’: *gelin dokurcunu* ’çeyiz kafesi [kelengyetartó kosár]’, *dokurcun oyunu* ’tubne, sipre [kilenc bábuval játszott játék]’ (Lehce); MT *toqurjün* (*doqurjün*) *oyni* ’igra v” kotoroj 9 kamuškov” ili rakovinok” nužno razstavljat’ v” izvęstnom” porjadkë, čtoby vyigrat’ (Bud).

¹⁴ A mongol párhuzamokra vö. *quğur* ’stringed musical instrument played with a bow’, *quğurči* ’fiddler; reciter of epic songs’ (ir-mongL).

¹⁵ Nem mondható egyedinek a magyar nyelv török jövevényszavai kapcsán az a jelenség, hogy a török etimon semmilyen török nyelvből vagy nyelvelmékből nem mutatható ki, és így az összefüggések csak rekonstruált adatok segítségével igazolhatók. Ebbe a kategóriába tartozik például *ártány* szavunk is, ahol egy **arütğan* etimont kell rekonstruálni a régi török *arüt-* ’to clean, or purify (something Acc.)’ ige alapján.

¹⁶ Míg korai (csuvasos típusú) átvételeink egyik jellemző sajátossága a rotacizmus, ahol a köztörök /z/ hangnak /t/ felel meg a magyarban, vö. magyar *ökör* : ótörök *öküz* ’ox’ és magyar *tenger* : ótörök *tänjiz* ’sea, ocean’, addig ez a hangtani jelenség hiányzik az ún. középső (kipcsakos típusú) rétegbe tartozó szavainkból, vö. magyar *tőzeg*: ótörök *tüzäk* ’dung’ és magyar *koboz* : ótörök *kopuz* ’a stringed instrument’.

6. A *toboz* szó jelentéstörténete

A fentebb felvázolt etimológia segítségével megnyugtató alapokra helyezhető *toboz* szavunk története: a magyarba bekerült **tobwz* alak elsődleges jelentése 'toboz' volt, amit változatlan formában őrzött meg a magyar nyelv. Ugyanakkor ez a magyarázat sem kínál első látásra kézenfekvő megoldást a mai adatok és a nyelvemlékekben előforduló szóanyag egyértelmű összekapcsolásához.

A nyelvemlékes anyagban szereplő *toboz*-féle szavak két nagy jelentéstani csoportba tartoznak: (1) 'doboz, ládácska, tartó' és (2) '(bizonyos egységnyi) fenyőgyanta'. Grétsy ezek alapján egy 'fenyőgyanta' → 'fenyőszurok-tartó edény vagy ládikó' (→ 'fenyőtoboz') jelentésváltozási sort tételezett fel. Hadrovics magyarázata szerint a szó eredeti jelentése nem 'fenyőgyanta' volt, az csupán érintkezésen alapuló névátvitel eredményeként jött létre az elsődlegesen gondolt 'tartó, táska' jelentésből. Ez utóbbi elképzelést néprajzi adataink is támogatják: „Századunk elején a Tiszántúlra járó móc csebresek fenyőkéregbe burkolt gyantát árultak, amellyel a parasztasszony a szobát illatosította.” (MNL 2: 335, *gyanta*), illetve a számos dolog tárolására alkalmas fakéreg edényt, vagy annak egy bizonyos típusát egyes vidékeken *toboz*-nak hívják (MNL 2: 19, *fakéreg edény*).

A felsorolt néprajzi adatokhoz jól illeszkedik *doboz* szavunk, mely a nyelvjárási gyűjtések tanúsága szerint elsődlegesen 'szalmából font kontaalakú tojástartó; nagy gyékénykosár, amelyben leginkább tojást tartanak; kaszafenő-kő tokja' (Magyar Tájékoztató 2: 744) jelentéssel bírt, vagyis mai jelentésével szemben nem szögletes, hanem gömbölyded, kaska alakú tárolóedényekre volt használatos.

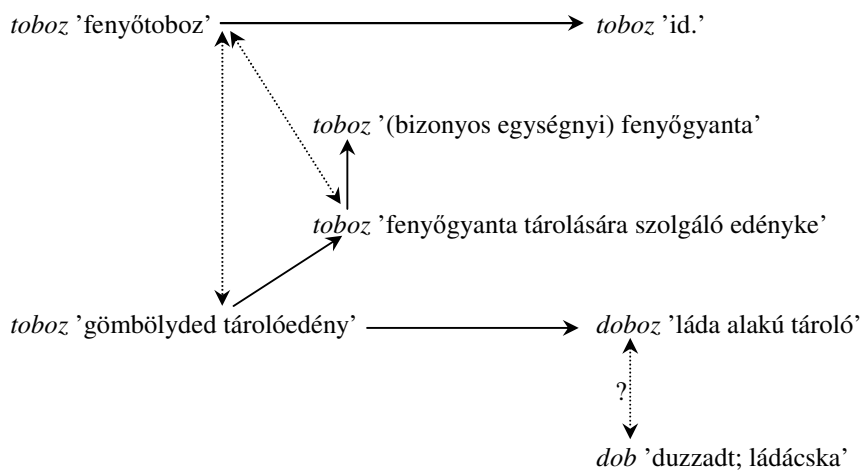
Ezek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy a nyelvemlékes anyagban előforduló *toboz*-féle alakok nem a ma használatos *toboz*, hanem *doboz* szavunkkal állnak kapcsolatban; annak eredeti, etimologikus jelentése pedig 'gömbölyded tárolóedény' lehetett – melyet a nyelvjárások szépen megőriztek –, majd jóval később alakult ki a ma használatos 'láda formájú tartó' jelentés. A '(bizonyos egységnyi) fenyőgyanta' jelentésben szereplő nyelvtörténeti adatokat Hadrovics többször idézett magyarázata megnyugtatóan tisztázta. A *doboz* szó kapcsán érdemes még megemlíteni a magyar *dob* 'kerek, gömbölyű; puffadt, duzzadt; skatulya, ládácska' szóval való összefüggés lehetőségét is, magyarázatot szolgáltatva a szókezdő *d*- megjelenésére. Egy részletes etimológia kimunkálása azonban túlmutat a jelen cikk keretein.

A *toboz* és *doboz* szavak közötti – a korábbi magyarázatokban felfedezni vélt – etimologikus kapcsolatra semmilyen adat nem mutat; az egyezés csupán a véletlen

műve. Mindössze kisebb egymásra hatással számolhatunk, éppen a hasonló hangalak miatt. Ezzel analóg jelenséget a török nyelvek esetében is megfigyelhetünk.¹⁷

Szólni kell még egy fontos, említés nélkül nem hagyható problémáról: *toboz* hangalakú szó 'toboz' jelentésben csak nagyon későn (1798) jelenik meg a nyelvemlékes anyagban. Melius például még a dió szót használja a fenyő tobozának leírására: „lucfönnyű diójával” (Herb 40), „az fönnyűfák dióit” (Herb 18), „az fönnyű dióit” (Herb 18). Jobb magyarázatom nem lévén, azt feltételezem, hogy *toboz* szavunk – a *doboz*-hoz hasonlóan – eredetileg csak nyelvjárási szinten volt használatos, és emiatt nem jelent meg a korai forrásokban.

Végezetül az alábbi ábra segítségével összegzem a két szó történetét:

¹⁷ A jelentéstani és hangtani hasonlóság miatt a fentebb már tárgyalt **top(V)*^o és a **top(V)*^o tövek képzett származékai bizonyos fokú keveredést mutatnak, illetve egyes jelentések kialakulhattak asszociációs hatásra is. A *topuz* féle alakok még egyértelműen utalnak a **top(V)*^o bázisra, vö. *topuz* 'mace' (Rabg A184r10, B192v15, passim), *topuz* 'mace' (Hexaglot 204C21), *topuz* 'direk ve deynek ucunda olan top, taribi debbūs [bunkós végű rúd, bot, egyfajta buzogány]' (Lehce), *topuz* 'eli, ayağı büzülmüş, şişmiş; kısa boylu [zömök, tömzsi; kis termetű]', *topuz* 'ucu yumru biçimde yuvarlak değnek vb. şeyler [bunkós végű rúd vagy egyéb dolog]', *topuz* 'saç örgüsü [hajfonat]' (ttD), de a szóbelseji *-m-*, *-mb-*, *b-*t mutató alakok már a keveredésről árulkodnak: *tomrujak* 'ekmâm, budak, ufacik sürgünleri [csészelevel, csomó, bütyök (fán), kicsi hajtás]' (ttD), *tomak* 'prov. wooden ball; prov. a kind of short and heavy boot formerly worn by horseman; archaic thick stick used for a certain game', *tombalak* 'round as a ball; plump', *tomruk* 'bud (on a plant); heavy log (from the main trunk of the tree); stocks (in which a culprit's feet are fastened); single heavy log fastened to the leg of a prisoner; large stone, square boulder; prison', *tombaz* 'a kind of flat-bottomed, undecked barge or lighter; punt; pontoon; buoy for mooring' (tt), *tubirčiq* 'ščikolotka, lodyžka; kolennaja čašečka' (szibtat). További jó példákat találunk a szavak összekeveredésére Tatarincev (2002: 202–203) etimológiai szótárának *dopurjak* : *dopurjak kimčī* 'fol'k. malen'kij knut, malenkaja plet' szócikkében, pl. *tobirčīn*, *tobičīx* 'fol'k. nagajka' (hak) és *toburzuk* 'elovaja šiška' (sibtatR).

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

AH	Abû-Hayyân, vö. Caferoğlu 1931
alt	altaji (ojrot), vö. Baskakov – Toščakova 1947
altR	altaji (ojrot), vö. Radloff 1893–1911
altV	altaji (ojrot), vö. Verbickij 1884
bask	baskír, vö. Uraksin 1996
BT 13	Berliner Turfantexte 13, vö. Zieme 1985
Bud	Budagov 1869–1871
bur	burját, vö. Čeremisov 1973
CsákyOklt.	Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1919
DHA.	Diplomata Hungariae Antiquissima, vö. Györffy 1992
DKPAM	Dašakarmapathāvadānamālā, vö. Shimin – Laut – Wilkens 2005
ÉKsz.	Magyar értelmező kéziszótár, vö. Juhász 1972
El-idrāk	İzbudak 1936
EWUng.	Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, vö. Benkő 1993–1994
gag	gagauz, vö. Baskakov 1973
GyöngySzt.	A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék, vö. Melich 1898
GyulaOklt.	Gyula város oklevéltára (1313–1800), vö. Veress 1938
hak	hakasz, vö. Baskakov 1953
halh	halha, vö. Kara 1998
Herb	Herbárium, vö. Melius 1979
Hexaglot	The King’s Dictionary – Rasûlid Hexaglot, vö. Golden 2000
ir-mong	irodalmi mongol, vö. Kowalewski 1844–1849
ir-mongL	irodalmi mongol, vö. Lessing 1960
j	jakut, vö. Pekarskij 1917–1930
kacsR	hakasz, kacsá nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
kalm	kalmük, vö. Ramstedt 1935
kirg	kirgiz, vö. Judahin 1965
kmdR	altaji (ojrot), kumandi-kizsi nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
kmk	kumük, vö. Bammatov 1969
kojbR	hakasz, kojbál nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
KT	középtörök
lebR	altaji (ojrot), lebed nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
Lehce	Lehce-i Osmânî, vö. Toparlı 2000
MNL	Magyar néprajzi lexikon, vö. Ortutay 1977–1982
MT	moderntörök
NySz.	Magyar nyelvtörténeti szótár, vö. Szarvas – Simonyi 1890–1893
ojr	ojrát, vö. Krueger 1978
OkISz.	Magyar oklevél-szótár, vö. Szamota – Zolnai 1902–1906

ord	ordosz, vö. Mostaert 1968
Rabġ	Al-Rabghūzī, vö. Boeschoten 1995
sórR	hakasz, sór nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
szagR	hakasz, szagáj nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
szibtat	szibériai tatár, vö. Tumaševa 1992
szibtatR	szibériai tatár, vö. Radloff 1893–1911
tat	tatár, vö. Golovkina 1966
telR	altaji, teleut nyelvjárás, vö. Radloff 1893–1911
TESz.	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, vö. Benkő 1967–1976
tof	tofalár, vö. Rassadin 1995
tt	törökországi török, vö. <i>New Redhouse Turkish-English Dictionary</i> 1968
ttD	törökországi török nyelvjárások, vö. <i>Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü</i> 1963–1982
ttR	törökországi török, vö. Radloff 1893–1911
tuv	tuvai, vö. Tenišev 1968

HIVATKOZÁSOK

- Bammatov, Zajnal Zijautdinovič szerk. 1969: *Kumyksko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Bárczi Géza 1941: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Baskakov, Nikolaj Aleksandrovič szerk. 1953: *Hakassko-russkij slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovar'ej.
- Baskakov, Nikolaj Aleksandrovič szerk. 1973: *Gagauzsko-russko-moldavskij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Baskakov, Nikolaj Aleksandrovič – Toščakova, T. M. szerk. 1947: *Ojrotsko-russkij slovar'*, Moskva, Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovar'ej.
- Báthy Zsigmond 1939: A *dob* néhány származéka, *Ethnographia–Népélet* **50**, 157–8.
- Benkő Loránd *et al.* szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Boeschoten, Hendrik E. *et al.* szerk. 1995: *Al-Rabghūzī – The Stories of the Prophet (Qışaş al-Anbīyā)*. An Eastern Turkish Version **1**, Leiden–New York–Köln, Brill.
- Bogdán István 1991: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

- Budagov, Lazar' Zaharovič 1869–1871: *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih' narečij 1–2*, Sanktpeterburg", Akademija Nauk".
- Budenz József 1867: A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szövegvezések, *Nyelvtudományi Közlemények* **6**, 374–478.
- Caferoğlu, Ahmet szerk. 1931: *Abû-Hayyân – Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul, Evkaf.
- Calepinus, Ambrosius [Calepino, Ambrogio] 1558: *Dictionarivm Ambrosii Calepini, magno omnis generis uocum auctario postremo nunc locupletatum et recognitum*, [Basel] Basileae, Hieronymus Cvrrio, imp. Henrici Petri.
- Čeremisov, Konstantin M. 1973: *Burjatsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára 1–6*, Pest, [később] Budapest, Athenaeum.
- Fasmer, Maks 1964–1973: *Ętimologičeskij slovar' russkogo jazyka 1–4*, Moskva, Progress.
- Golden, Peter B. szerk. 2000: *The King's Dictionary – Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabulaires in Arabic, Persian, Turcic, Greek, Armenian and Mongol = Handbook of Oriental Studies 8: Central Asia 4*, Leiden – Boston – Köln, Brill.
- Golovkina, O. V. szerk. 1966: *Tatarsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár 1–2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Grétsy László 1959: A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásról, *Magyar Nyelv* **55**, 362–73.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás – Egy kevésbé számba vett szóalkotásmód típusai és szerepe irodalmi és köznyelvünk fejlődésében*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- G. Z. [Gombocz Zoltán] 1907: Levélszekrényünk 33–4, *Magyar Nyelv* **3**, 286–7.
- Györffy György 1963: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Györffy György szerk. 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima: Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László 1965: *Jövevényszó-vizsgálatok = Nyelvtudományi Ęrtekezések 50*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Iványi Béla 1935: Nyelvtörténeti adatok. Pótlék az Oklevélszótárhoz, *Magyar Nyelv* **31**, 275–8.
- İzbudak, Velet szerk. 1936: *El-idrâk haşiyesi*, İstanbul, Devlet Basımevi.
- Judahin, Konstantin Kuz'mič szerk. 1965: *Kirgizsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ęnciklopedija.
- Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár 1–2*, Budapest, Akadémia.
- Kara György 1998: *Mongol–magyar szótár*, Budapest, Terebess.

- Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kowalewski, Joseph Étienne 1844–1849: *Dictionnaire mongol-russe-français 1–3*, Kasan, Imprimerie de l’université.
- Krueger, John Richard 1978: *Materials for an Oirat-Mongolian to English Citation Dictionary 1–3*, Bloomington, Indiana University.
- Lessing, Ferdinand D. 1960: *Mongolian-English Dictionary*, Berkely – Los Angeles, University of California – Cambridge University.
- Ligeti Lajos 1966: Un vocabulaire Sino-ouïgour des Ming. Le Kao-tch’ang-Kouan yi-chou du Bureau des traducteurs, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* **19**, 117–99, 257–316.
- Melich János szerk. 1898: *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Melius Juhász Péter 1979: *Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* (Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila), Bukarest, Kriterion.
- Mostaert, Antoine 1968: *Dictionnaire ordos*, New York – London, Johnson Reprint Corporation.
- New Redhouse Turkish–English Dictionary* 1968: İstanbul, Redhouse Yayınevi.
- Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez 1*, 1919, Budapest, Stephaneum.
- Ortutay Gyula szerk. 1977–1982: *Magyar néprajzi lexikon 1–5*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Ö. 1897: A munkácsi udvarbíró 1616-iki utasítása, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* **4**, 510–20.
- Pekarskij, Eduard Karlovič 1917–1930: *Slovar’ jakutskogo jazyka 1–3*, Leningrad, Akademija Nauk’.
- Poppe, Nicolaj Nikolaevič 1960: *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen 1 = Vergleichende Lautlehre, Porta Linguarum Orientalium Neue Serie 4*, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Radloff, Wilhelm szerk. 1893–1911: *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte (Opyt’ slovarja tjurkskih’ naręčij) 1–4*, Sanktpeterburg’, Akademija Nauk’.
- Ramstedt, Gustaf John 1935: *Kalmückisches Wörterbuch = Lexica Societatis Fenno-Ugricae 3*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen seura.
- Rassadin, Valentin Ivanovič 1995: *Tofalarsko-russkij russko-tofalarskij slovar’*, Irkutsk, Vostočno Sibirskoe Knižnoe Izdatel’stvo.
- Róna-Tas András 1970: *Az altaji nyelvrokonság vizsgálatának alapjai* (A nyelvrokonság elmélete és a csuvas–mongol nyelvviszony). Doktori értekezés, Budapest [Kézirat].
- Shimin, Geng – Laut, Jens Peter – Wilkens, Jens 2005: Fragmente der uigurischen *Dašakarmapathāvadānamālā* aus Hami (Teil 1), *Ural-Altäische Jahrbücher Neue Folge* **19**, 72–121.

- Starostin, Sergej *et al.* szerk. 2003: *Etymological dictionary of the Altaic languages 1–3 = Handbook of Oriental Studies 8: Central Asia 8*, Leiden – Boston, Brill.
- Szabó Dénes 1936: A dömösi prépostság adománylevele (1138/1329), *Magyar Nyelv* **32**, 203–6.
- Szamota István 1894: A fogarasi uradalom rendtartása a 16. század közepéről, *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* **1**, 164–6.
- Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár (Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye)*. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz, Budapest, Hornyánszki.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvmélektől a nyelvújításig 1–3*, Budapest, Hornyánszky.
- Szilasi Móricz 1899: Török–magyar szóegyeztetések, *Magyar Nyelvőr* **28**, 145–53.
- Szinnyi József szerk. 1893–1901: *Magyar Tájszótár 1–2*, Budapest, Hornyánszky.
- Tabakos Ábel 1909: Adatok nyelvünk történetéhez, *Magyar Nyelv* **5**, 279–81.
- Tatarincev, Boris Isakovič 2002: *Ėtimologičeskij slovar' tuvinskogo jazyka 2*, Novosibirsk, Nauka.
- Tenišev, Ėdgem Rahimovič szerk. 1968: *Tuvinsko-russkij slovar'*, Moskva, Sovetskaja Ėnciklopedija.
- Tolnai Vilmos 1929: *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Toparlı, Recep szerk. 2000 *Ahmet Vefik Paşa – Lehce-i Osmânî = TDK Yayınları 743*, Ankara, Kılıçaslan.
- Tumaševa, Diljara Garifovna 1992: *Slovar' dialektov sibirskih tatar*, Kazan, Kazanskij Universitet.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü 1–12* 1963–1982: Ankara.
- Uraksin, Zinnur Gazizovič szerk. 1996: *Başkirsko-russkij slovar'*, Moskva, Digora–Russkij jazyk.
- Vásáry, István 1993: $\pm sXn$ and its Related Suffixes. Studies in Turkic Word Formation and Etymology, *Journal of Turkology* **1/1**, 113–53.
- Verbickij, Vasilij Ivanovič 1884: *Slovar' altajskago i aladagskago naręčij tjurkskago jazyka*, Kazan', Ključinkov.
- Veress Endre szerk. 1938: *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*, Budapest, Stephanum.
- Yüce, Nuri 1976: Doqurcun – Ein türkisches Wort mit einem mongolischen Suffix, in Janhunen, J. szerk: *Altaica – Proceedings of the 19th annual meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, 7–11 June 1976, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura, 255–9.
- Zieme, Peter 1985: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren = Berliner Turfantexte 13*, Berlin, Akademie.